

ЕВОЛЮЦІЯ ОБЛІКОВОГО ВИЗНАННЯ ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКУ В ТОРГІВЛІ

КУЗНЕЦОВА С., асистент кафедри фінансів, обліку та аудиту ХТЕІ КНТЕУ

Необхідність дослідження облікового аспекту в історичному розвитку формування прибутку торговельної діяльності зумовлена його значущістю для всіх суб'єктів господарювання, оскільки обґрунтоване обчислення прибутку в системі бухгалтерського обліку здатне інформаційно забезпечити систему управління. Розгляд питань щодо формування бухгалтерського прибутку в часовому аспекті висвітлить причини виникнення прибутку та його змін, розкриє взаємозв'язок розвитку розрахунку прибутку з рівнем економіки в цілому і торговельної галузі, зокрема. Вивчення генези облікового прибутку дає можливість усвідомити причини постійного вдосконалення бухгалтерського обліку торговельної галузі для визначення напрямів подальшого розвитку.

© Кузнецова С., 2010

Багато науковців займалися проблемою єдності та різноманітності історичного процесу періодизації та структурованості бухгалтерського обліку взагалі [1–18]. Їх можна розділити на три групи, відповідно до їх поглядів. Одні автори намагалися виділити періоди еволюції бухгалтерського обліку паралельно з фактором історичного розвитку суспільства: Дж. Чербоні, Н. Стекі [11, с. 11-12], Б. Коласс, Р. Маттессич [4], Ф. Буțineць [1], Н. Помазков [7, с. 3–9], М. Пушкар [8]. Інші автори структурували періодизацію розвитку бухгалтерського обліку згідно з фактором появи нових облікових категорій, парадигм обліку та корисності їх у практичній діяльності тих часів. До них належать такі вчені, як Л. Сей, Ф. Єзерський, А. Хаар, А. Рудановський, К. Лейерер, Д. Стернінсон, Р. Обер, Ж. Шарара-Руссо, Л. Герберт, В. Шу, М. Чумаченко [4; 8; 11], Я. Соколов, В. Соколов [12].

Професор Я. Соколов (1996) визначає періодизацію розвитку бухгалтерського обліку за різними напрямками [11, с. 21]. Вартим уваги є розгляд етапів розвитку згідно з метою ведення обліку, адже це наближає до питання розрахунку бухгалтерського прибутку в історичному аспекті (рис. 1). Критичний огляд існуючих літературних джерел з питань періодизації бухгалтерського обліку висвітлює обмеженість подальшого аналітичного дослідження, оскільки облік прибутку як фактор побудови періодизації бухгалтерського обліку зовсім не розглядався.

Рис. 1. Фактори, що враховуються при періодизації історичного розвитку бухгалтерського обліку

На основі вивчення характерних рис обліку на різних етапах його становлення уможлиблюється виявлення основних закономірностей його генези у взаємозв'язку із впливом торговельної галузі. Так, професор А. Мазаракі зазначає, що торгівля як факт господарського життя додана до системи соціально-економічного розвитку. Торгівля – це не поява того, чого не було раніше, це не якийсь винахід, випадково

зроблений людством у процесі його розвитку. Вона необхідний продукт цього розвитку і тому така ж стара, як і сама людська культура, ...торгівля розвивається паралельно з усією економікою [3, с. 78]. Зокрема, з бухгалтерським обліком. Отже, протягом століть люди намагались підбити підсумки здійснення своєї господарської діяльності з допомогою обліку.

Дослідження показало, що на першому етапі розвитку формування прибутку в практиці бухгалтерського обліку давніх часів у Вавилоні, Єгипті, в Індії та Китаї, у давніх слов'янських племен вівся накопичувальний прибутково-видатковий облік, який і було покладено в основу більшості сучасних облікових реєстрів.

Поточний облік в античній Греції здійснювався у вигляді хронологічного запису. Для складання звітності робили рекапітуляцію (систематичне рознесення всіх хронологічних записів), що сприяло появі нового методу – рахунку. Іншим джерелом виникнення рахунку був інвентарний опис [8, с. 17–23]. Своєрідним було зберігання грошей. На кожен вид доходу "відкривався окремий глечик", якому надавався літерний індекс. На конкретні витрати можна було брати гроші тільки із суворо визначеного глечика. Спираючись на ці дослідження, можна зробити гіпотетичний висновок про існування обліку прибутку та збитків, припускаючи, що коли гроші в конкретному "глечики" закінчувались, а витрати виникали і грошей на їх покриття не було, то в цьому "глечики" (виду діяльності) виникали збитки, і навпаки. Тобто саме "глечики" слугували рахунком фінансових результатів.

Облік у Давньому Римі, за дослідженнями Я. Соколова, повинен був виявляти збитки, які виникли через шахрайство чи неумілість господарських слуг. Гуннаром Міцкевичем була дана характеристика обліку в античному світі: одноразові витрати не відділялись у думці від результатів (прибутку); траплялися труднощі у визначенні вартості готової продукції, наприклад: вино рахувалося тільки в натуральних одиницях, якщо воно продавалося, то за рахунком каси відображалась виручка, якщо воно відпускалося рабам, то тільки списувалося на фінансовий результат [11, с. 46–47]. Отже, можна вважати, що *Codex acceptiet expensi* охоплював лише камеральний облік, *Codex rationum domeaticorum* містив неоднорідну інформацію. Вона була виражена як у грошовому, так і в натуральному вимірах і тому була неточною. Облікові реєстри, які існували у римлян, можна назвати попереднім етапом на шляху до розрахунку результату діяльності.

Таким чином, облік прибутку торгівлі почав своє формування ще в давні часи шляхом становлення обліку доходів і витрат, констатування фактів господарського життя, інвентаризації і прямої реєстрації майна, тобто за часів, коли існував тільки натуральний вимірник, камеральний облік майна і результатів його використання вже був можливим. Результат представлявся приростом чи збитком майна в натуральних одиницях після чергового перерахунку (інвентаризації). І вже тоді за обліковими записами доходів і витрат виводилося сальдо

рахунків. Значну роль у цьому відігравали товарообмінні відносини. На думку Я. Соколова, спочатку було стільки варіантів обліку, скільки було підприємств. У подальшому, вже в пізньому середньовіччі, стали складатися галузі народного господарства. Диграфічний облік виник у торгівлі, в банках. Значно пізніше він з'явився на транспорті, і останньою галуззю стало сільське господарство [11, с. 24–25, 73]. Отже, можна зробити висновок, що торгівля сформувалась в окрему галузь і потребувала обґрунтованого та точного обчислення результату господарської діяльності.

Постановка та розгляд питання про можливість виникнення обліку торговельного прибутку у стародавньому світі та античності дозволили виявити деякі основи: це інвентарний, камеральний, борговий облік, інвентарні та розрахункові рахунки, облік доходів і витрат, що було попереднім періодом обліку прибутку торговельної діяльності в системі рахунків.

З цього приводу серед західних учених Літлттона [15], Паркера [16, с. 107–118], Заїда, [18, с. 16–29], М. Скорге [17, с. 139], Г. Хана [14] розповсюджена думка про те, що багато з необхідних умов для розвитку диграфічної системи, за допомоги якої можливо виведення результату діяльності на рахунках, було створено ще в мусульманському світі (раніше, ніж в Італії). М. Скорге свідчить про існування документальних довідок XI–XII ст., де єврейські торговці Старого Каїру реєстрували грошові надходження в одній колонці, а виплати – у другій, час від часу колонки балансувались і мали двосторонню табличну форму. Також поряд із колонками часто використовувалися слова "*alayhi*" як дебетові, та "*lahu*" як кредитові. Це підтверджено дослідженнями Г. Хана, він знайшов ті ж арабські слова при вивченні папірусів VIII і IX століть. У зв'язку із цим, припущення про те, що стародавня, антична та мусульманська бухгалтерія стали базисом для можливості розвитку обліку прибутку за допомоги методу подвійного запису в книгах італійських купців має під собою значне підґрунтя.

Англійський вчений Раймонд де Рувер (1956) справедливо зазначає: "Оскільки торгівля являє собою обмін товарів та послуг, то двобічність, яка полягає в основі подвійного рахівництва, глибоко коріниться в самій природі комерції" [9, с. 38]. Прямим результатом цього є усвідомлення бухгалтером середньовіччя того факту, що фірма є самодостатньою організацією і що капітал і отриманий прибуток є об'єктом претензій її учасників. Тому з'явилась необхідність стежити за зміною частки учасників у результаті нових вкладень чи вилучень капіталу і розробити систему, яка дозволить виявити прибуток чи збиток для того, щоб розподілити його серед партнерів відповідно до положення статуту товариства.

До наших часів збереглися рахункові книги середньовічної Італії, Франції та інших європейських країн. Книги Рінієррі Фіні (1296) велись у формі параграфів, у них зустрічаються характерні риси

рахунків поточних витрат і результатів господарської діяльності [9, с. 16]. Фрагмент інвентарної книги негоціанта з Тулузи Жана Лапейра (1433–1441) свідчить про визначення доходу шляхом вирахування витрати з виручки. Це надавало можливість розрахувати суму отриманого прибутку від продажу товарів і в кожен момент знати їх вартість і залишки на складі [9, с. 57].

Склалася своєрідна методика виявлення фінансових результатів діяльності. Наприклад, у компанії Бене до прибутку звітного періоду додавалися лише намічені суми; якщо фактично було отримано більше, то перевиконання відносили на результати майбутніх періодів [11, с. 76]. Рахунки результатів господарської діяльності приводяться також у фрагменті Головної книги флорентійської компанії Фаролфі (1299) [9, с. 17]. Обчислення результатів діяльності в системі уніграфічної бухгалтерії в ті часи вже було відомо і широко застосовувалось.

У Головних книгах пізанського відділення Датіні (1383–1386 рр.) особисті рахунки надходжень і платежів велися у двосторонній формі, а в рахунках торговельних витрат, прибутків і збитків кредит був відображений під дебетом, а не поряд із ним. Наявність рахунків результатів господарської діяльності приводить до висновку, що ця книга велась за системою подвійної бухгалтерії.

Баланс і рахунок прибутків і збитків відділення компанії Датіні в Барселоні на 31 січня 1399 р. безперечно відображають чітку систему послідовних розрахунків прибутків та збитків [9, с. 36–41] (рис. 2).

ФРАНЧЕСКО ДІ МАРКО ДАТІНІ І К° В БАРСЕЛОНІ РАХУНОК ПРИБУТКІВ ТА ЗБИТКІВ 11 липня 1397 р. – 31 січня 1399 р. (у барселонській валюті)				
Показники	Фунти	Шил.	Пенси	
Прибуток від торгівлі	689	11	5	
Прибуток від валютних операцій	262	4	0	
Кредитовий залишок товарних витрат	133	13	7	
Разом бруто-прибуток	1085	9	0	
За вирахуванням витрат:				
Рента за 18 місяців	60	0	0	
Особливі витрати	3	8	0	
Витрати на утримання конвою	67	12	0	
Особисті витрати	106	1	5	
Амортизація конторського обладнання	16	17	0	
Резерв несплачених податків і термінових платежів	80	0	0	
Разом витрат	333	18	5	
Чистий прибуток	751	10	7	

Рис. 2. Схема бухгалтерського рахунку прибутків та збитків компанії Датіні (XIV ст.)

Вивчення представленої звітності Датіні свідчить, що на рахунок прибутків та збитків дохід від продажу і купівельна вартість товарів не виділялись, а відображався вже розрахований прибуток від торгівлі

(аналог сучасного валового прибутку у Формі № 2 "Звіту про фінансові результати" код рядка 050), також прибуток від валютних операцій та кредитовий залишок торговельних витрат, який виникав у результаті того, що комісійні та інші суми, які належали (або припадали) особам, котрі відправляли товари за кордон, записувались за кредитом цього рахунку. Оскільки ці кредитові залишки перевищували фактично витрачені суми, то торговельні витрати замість того, щоб бути віднесеними до статей витрат, виявлялись джерелом прибутку. Вагомим фактом є виділення бруто-прибутку за видами діяльності: торговельної і валютної, тобто основної і фінансової.

Наступним кроком було обчислення чистого прибутку шляхом вирахування від бруто-прибутку ренти, особливих витрат, витрат на утримання конвою, особистих витрат, амортизації конторського обладнання, резервів несплачених податків і термінових платежів. Звітний період не визначається чітко, а тягнеться понад три роки.

Деякі вчені робили гіпотетичні припущення про існування ранніх, невідомих робіт з бухгалтерії. Н. Помазков зазначав, що, можливо, в шкільному та практичному обігу існували різного роду рукописи-трактати з бухгалтерського обліку і торговельних розрахунків [11, с. 246]. Так воно і виявилось, в 1998 р. нідерландським викладачем бухгалтерського обліку й економіки Анне Дж. Ван дер Хелма і філологом Джоанной Постма був докладно вивчений манускрипт, який зберігся в Мальтійській бібліотеці. Результати дослідження були представлені в доповіді на VIII Міжнародному конгресі істориків бухгалтерського обліку, який відбувся в Мадриді в липні 2000 р. [13]. Підручник-інструкція, який вчені назвали "*La Riegola de Libro*" (1439) на основі його першої сторінки, містить курс із ведення подвійного запису з прикладами. У ньому сформульовані правила щодо того, як створити подвійний запис у журналі і потім перенести його в Головну книгу. Приклади, представлені в інструкції, відповідають венеціанській бухгалтерській практиці і починаються з елементарної бухгалтерії, складання інвентарю і записів у кореспонденції з рахунками капіталу в журналі, виведення результату діяльності. В інструкції були представлені елементи торгового та податкового обліку.

Бенедикт Котрульї у праці "*Della Mercatura*" [6, с. 124–128] наголошував, що ґрунтовні знання правильної бухгалтерії навчають укладати угоди, торгувати й отримувати прибуток. На його думку, необхідно переносити із журналу в Головну книгу весь капітал, тобто всі складові частини активу і пасиву господарства, що можливо лише за умов ведення записів за методом подвійної бухгалтерії, далі автор рекомендував кожен рік складати баланс на основі записів за рахунками Головної книги і переносити результати, збитки чи прибутки безпосередньо на рахунок капіталу.

Аналіз трактату "Про рахунки і записи" Луки Пачолі виявив значні відмінності облікової процедури. Деякі з них є характерними рисами того історичного періоду. У схемі подвійного запису Пачолі

відсутній принцип майнового відокремлення засобів підприємства від засобів його власника. На сьогодні це актуально для малих підприємств.

У трактаті "Про рахунки і записи" (глава 22) є рекомендації "відкрити в усіх книгах окремі рахунки витрат на товари, а також вигод і втрат, так званих прибутків та збитків. Відкриття цього рахунку необхідно для всякого торгового підприємства, щоб мати завжди відомості про свій капітал і в подальшому за виведення залишків узнати, який прибуток від діяльності" [5, с. 75]. Назва рахунку "Прибутки та збитки" (*Guadagno e perdita*) впливає з практики простої бухгалтерії, але ж в умовах подвійного запису ліворуч за дебетом записуються збитки, а праворуч за кредитом – прибутки, тому в більшості країн прийнято називати рахунок "Збитки та прибутки". До такої самої назви схилялись Р. Вейцман, Н. Лунський, А. Галаган.

Пачолі вважав, що за результатами цього рахунку можливо визначити прибуток, однак рахунок товарів він рекомендує вести як змішаний, тобто дебетові обороти оцінюються за собівартістю, кредитові – за продажними цінами, тому обчислення кінцевого фінансового результату можливо лише в трьох випадках: *по-перше*, якщо повністю розпродана партія товарів; *по-друге*, за рахунками товарів сальдо Головної книги ведеться в натуральних вимірниках; *по-третє*, якщо сальдо вноситься в рахунки Головної книги з інвентаризаційних описів.

Можна констатувати, що у Пачолі не було точності стосовно питань визначення фінансового результату. Прибуток (збиток) від торгових операцій розраховується на змішаних товарних рахунках. Таким чином, сальдо за товарними рахунками відображалось за загальним принципом, визначеним у главі 34: "Всі статті в "Дати" та в "Мати" одного рахунку складаєш разом, вираховуючи при цьому менші підсумки з більших" [5, с. 107]. Однак для правильного визначення фінансового результату на рахунок товарів, який вівся за змішаною ознакою рахунків, необхідно було відображення інвентаризаційного залишку при його закритті. Такої вказівки у Пачолі в трактаті ніде немає. За його ж методикою знаходження фінансового результату вважається вірним тільки у випадку повної реалізації товарів.

Ще Пачолі ставить питання розподілу "торгових витрат" (непрямих витрат чи витрат обігу) між кожною одиницею товару, що впливає на фінансовий результат діяльності з метою управління. Рахунок торгових витрат відкривається тому, що не завжди можливо будь-яку дрібницю безпосередньо занести на рахунок товарів, які купуєш чи продаєш. Тобі доводиться через багато днів платити вантажнику, вагарю, пакувальнику чи човняру-перевізнику: одному – 1 сольді, другому – 2 сольді та ін. Було б досить незручно складати за кожними такими витратами окрему статтю, вони не варті такої праці, тому що деталі заважають головному. Буває ще таке, що зазначені робітники

зайняті різними роботами; їх прийнято ставити на різні завантаження та розвантаження, а плату вони отримують за роботу одразу ж, так що неможливо віднести витрати на кожну одиницю товару. Звідси виникає рахунок торговельних витрат, який завжди заповнюється у графі "Дати" (винен), куди і записуються всі витрати взагалі. Також і заробітки завідувачів магазинів та їх помічників вносяться в цей рахунок [5, с. 75-76]. Але ця проблема розподілу "торговельних витрат" між видами товарів не знайшла розв'язання у Пачолі та його послідовників і залишається актуальною в сучасному бухгалтерському обліку.

Оскільки книга Пачолі містила вичерпний опис засобів обліку торговельних операцій, вона вплинула на праці багатьох авторів робіт з рахівництва – як італійських, так і інших. Вплив трактату Л. Пачолі був настільки величезним, що доробки італійських (Д. Манцоні, 1534 р.; А. Казанова, 1558 р.; Дж. Кардано, 1539 р.; А. Петра 1586 р.; Л. Флорі, 1636 р.); фламандських (Ян Імпен, 1543 р.; В. Менгер, 1550 р.); французьких, німецьких (В. Швейкер, 1549 р.); англійських (Г. Ольджестль, 1543 р.; Р. Дафорне, 1634 р.) і навіть російських ("Ключ комерції" переклад Я. Імена, 1783 р.) авторів до XVIII ст. являли собою майже дослівні переклади або переробку праці Пачолі. Отже, аналіз цих робіт приводить до тих самих висновків, що і трактат Пачолі.

Слід зазначити, що єдиною відмінністю роботи А. Казанови (1558 р.) було те, що він пропонував відкривати рахунки з допомогою рахунку балансу, тоді як Пачолі рекомендував відкривати рахунки за допомоги рахунку капіталу. Учений більш пізнього часу А. Москеті (1610 р.) заперечував Казанові, пропонувавши скасувати в Головній книзі рахунок балансу початкового і відкривати і закривати рахунки засобом, який указав Пачолі: через рахунок "Капітал" [2, с. 72].

Технічні можливості обліку фінансово-господарської діяльності в рамках системи подвійної бухгалтерії з метою обчислення прибутку виникли повною мірою з появою в бухгалтерському обліку паперових книг на зміну дорогим фоліантам з пергаменту. Рівень математичної підготовки був достатнім для здійснення нескладних, хоча і численних математичних розрахунків за допомоги абака. Італійським купцям уже були відомі арабські цифри, але вони не завжди застосовувалися. Створення багатьох товариств італійських негоціантів зумовило необхідність обліку капіталу і фінансових результатів.

Для наступного етапу розвитку формування прибутку в методологічній основі бухгалтерського обліку першим і характерним є питання – для кого розраховується прибуток, а потім уже визначається як його розраховувати. "Для точного визначення результату і обліку всякого роду торгового підприємства потрібно лише правильне ведення книг; воно дає нам можливість бачити у всяк час справжнє положення справ: чи дало нам воно прибуток чи збиток і за яких обставин" [10, с. 8]. Це доводить безумовну роль обчислення прибутку в обліку для управління ще з давніх часів. До кінця XIX ст. на практиці

облік існував тільки для управління, а з появою зацікавлених осіб – податкових органів, акціонерів, кредиторів, профспілок, які почали вимагати від власника різну облікову інформацію, виник поділ на фінансовий та управлінський облік. Разом із тим постало питання, як у системі рахунків бухгалтерського обліку будуть відображатися господарські процеси. І в цьому випадку бухгалтерський облік через інформацію, обчислену на рахунках фінансових результатів, повинен висвітлювати інтереси різних груп користувачів.

Узагальнення накопиченого досвіду попередників дало змогу виокремити три основні етапи розвитку бухгалтерського прибутку, що ілюструють еволюцію цієї категорії, набуття нею характерних ознак і властивостей. Основні етапи еволюції прибутку торговельної діяльності в системі рахунків бухгалтерського обліку подано на *рис. 3*. Перший етап можна виявити в економіках як давніх часів і античності, так і середньовіччя, а два наступні етапи характерні тільки для західноєвропейської цивілізації. Для останнього етапу притаманні такі основні зміни: еволюція товарних рахунків, чітке визначення і використання на практиці співвідношення доходів, отриманих у звітному періоді, з відповідними витратами (концепція звітного періоду), принципу майнового відокремлення.

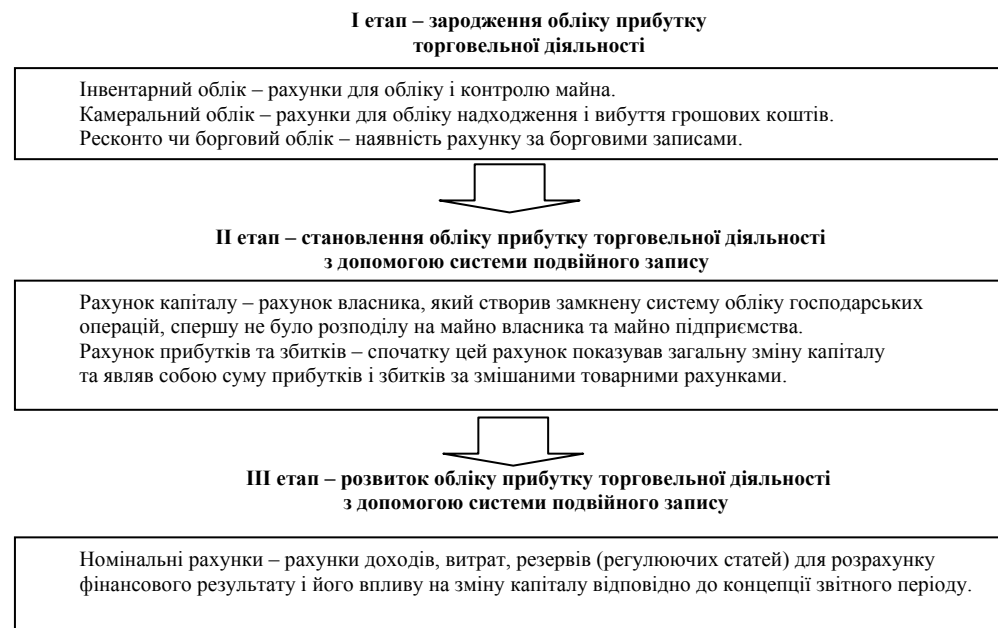

Рис. 3. Концепція етапів еволюції прибутку торговельної діяльності в системі рахунків бухгалтерського обліку

На основі викладеного можна констатувати, що торговельна галузь безумовно зіграла вирішальну роль у процесі становлення та розвитку обліку прибутку. При цьому варто зазначити, що поступове формування обліку прибутку проходило в прямій залежності від

становлення методу бухгалтерського обліку – подвійного запису. Саме тому облік прибутку в торгівлі на перших етапах свого розвитку був заснований на емпіричних методах, адаптованих до вимог господарського життя, а в подальшому на нього мали вплив умови розвитку капіталізму та раціональне використання капіталу.

Запропонована концепція еволюції прибутку торговельної діяльності в системі бухгалтерських рахунків сприятиме більш глибокому вивченню процесу виникнення прибутку та його змін, збагатить пізнання його сутності в обліковому аспекті на сучасному етапі. Завдяки історичному дослідженню виділено проблемні питання в бухгалтерському обліку, які тягнуться з давніх часів до сьогодення та впливають на обчислення фінансових результатів: це необхідність вдосконалення оцінок доходів і витрат для точного, обґрунтованого обчислення прибутку в диграфічній системі обліку, а також у розподілі операційних витрат між видами товарів для отримання достовірної облікової інформації про фінансові результати торговельної діяльності для цілей управління в умовах ринкових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бухгалтерський облік: історичний аспект. Результати дисертаційних досліджень Житомирської наукової бухгалтерської школи* : монографія / [Ф. Ф. Бутинець, Н. М. Малюга, О. П. Войналович та ін.]; під. ред. Ф. Ф. Бутинця. — Житомир : ЖДТУ, 2006. — 620 с.
2. *Галаган А. М. Счетоводство в его историческом развитии* / А. М. Галаган. — М.-Л. : Тип. Госиздат, 1927. — 170 с.
3. *Мазараки А. А. Торговля. Деньги. Менталитет* : монографія / А. А. Мазараки. — К. : Книга, 2006. — 632 с.
4. *Малюга Н. М. Двойная запись в бухгалтерском учете: историко-теоретический аспект* : Монография / Н. М. Малюга, Т. В. Давидюк. — Житомир. : ЧП "Рута", 2003. — 512 с.
5. *Пачолі Лука. Трактат про рахунки та записи* / Лука Пачолі. — Х. : Фактор, 2008. — 128 с.
6. *Пачоли Л. Трактат о счетах и записях* / Лука Пачоли : [Издание подготовил Ярослав Соколов]. — М. : Финансы и статистика, 1983. — 288 с.
7. *Помазков Н. С. Элементы бухгалтерского учета в предприятиях советской торговли* / Н. С. Помазков. — Л. : Ленингр. ин-т руководящих работников Наркомторга СССР, 1939. — 398 с.
8. *Пушкар М. С. Історія обліку і контролю господарської діяльності* : навч. посіб. / М. С. Пушкар, Н. В. Гавришко, Р. В. Романів. — Тернопіль : Карт-бланш, 2003. — 223 с.
9. *Рувер де Р. Как возникла двойная бухгалтерия (развитие бухгалтерии до Луки Пачиоло согласно счетным книгам купцов средневековья)* / Раймонд де Рувер ; [пер. с англ. А. Мухина] ; предисл. и редакция Н. Вейцмана. — М. : Госфиниздат, 1958. — 67 с.

10. *Руководство* торговой, керосинозаводской и нефтепромышленной бухгалтерии по двойной итальянской системе / сост. Н. В. Абраамянц. — Баку : Типография "Арар", 1894. — 521 с.
11. *Соколов Я. В.* Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней : учеб. пособие для вузов / Ярослав Вячеславович Соколов. — М. : Аудит, ЮНИТИ, 1996. — 638 с.
12. *Соколов Я. В.* История бухгалтерского учета : учеб. пособие. / Я. В. Соколов, В. Я. Соколов. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Финансы и статистика, 2006. — 228 с.
13. *Helm van der A.* La Riegola de Libro : [Электронный ресурс] / by Johanna Postma and Anne J. van der Helm the Netherlands. — Accounting and History (A selections of papers presented at the 8th World Congress of Accounting Historians, Madrid, Spain, 19–21 July 2000). — Way of access : <http://home.hetnet.nl/~annejvanderhelm/paper.html>.
14. *Khan G.* Arabic papyri / G. Khan. — Oxford : Oxford University Press, 1992. — 96 p.
15. *Littleton A. C.* Accounting Evolution to 1900 / A. C. Littleton. — New York : Russell & Russell, 1966. — 290 p.
16. *Parker L. M.* Medieval traders as international change agents: a comparison with twentieth century international accounting firms / L. M Parker // The Accounting Historians Journal. — 1989. — Vol. 16, № 2. — P. 107–118.
17. *Scorgie M.* Medieval traders as international change agents: A comment [Электронный ресурс] / Scorgie Michael // The Accounting Historians Journal. — 1994. — Vol. 21, № 1. — P. 137–143. — Way of access : <http://findarticles.com>.
18. *Zaid O.A.* Accounting systems and recording procedures in the early [Электронный ресурс] / Zaid Omar Abdullah // Accounting Historians Journal. — 2004. — Vol. 34, № 2. — P. 16–29. — Way of access : <http://findarticles.com>.